

**Δημήτριος Καραμπερόπουλος,**  
 Παιδίατρος, Δρ. Ιστορίας της Ιατρικής,  
 Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Παιδιατρικής

## **Οδηγίες για τα βρέφη και τα λοιμώδη νοσήματα σε μεταφρασμένο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο του 1780**

(Πρακτικά Συνεδρίου, Παιδική Ηλικία: Κοινωνιολογικές, Πολιτισμικές, Ιστορικές  
 και Παιδαγωγικές Διαστάσεις, 11-14 Απριλίου 2013, , σελ. 236-241)

Κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα παρατηρείται μια συνεχής αύξηση στην έκδοση βιβλίων των θετικών επιστημών και αντίστοιχα βιβλίων με την ιατρική ευρωπαϊκή γνώση. Ήδη στα 1724 εκδόθηκε στη Βενετία το πρώτο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο από τον Ηπειρώτη ιατρό Σταύρο Μουλαΐμη με τίτλο «Αντιδοτάριον»<sup>1</sup>, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 18<sup>ου</sup> αιώνας εκδίδονται δέκα τρία ιατρικά βιβλία<sup>2</sup>. Ωστόσο ο λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας παρατηρούσε χαρακτηριστικά στα 1787 ότι λίγα ιατρικά βιβλία έχουν εκδοθεί στα ελληνικά για τη μόρφωση και διαφώτιση του λαού, αιτία που τον έκανε να μεταφράσει από τα ουγγρικά το βιβλίο «Ιατρικά παραινέσεις»<sup>3</sup>.

Κατά το δεύτερο μισό του 18<sup>ου</sup> αι. μεσουρανούσε στην ευρωπαϊκή ιατρική ο διάσημος ιατρός της Λωζάννης Τισσό (Samuel Andre Tissot, 1728-1797), ο οποίος ήταν συγγραφέας πολλών ιατρικών βιβλίων, τα οποία μεταφράζονταν σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες και είχαν μάλιστα πολλές επανεκδόσεις<sup>4</sup>. Στα ελληνικά μεταφράστηκαν και εκδόθηκαν τρία συνολικά βιβλία του, δείγμα και αυτό της μεγάλης απήχησης του Τισσό<sup>5</sup>. Το 1777 εκδόθηκε το «Αυνανισμού επιτομή», το 1780 το βιβλίο «Νουθεσίαι εις τον λαόν», μεταφρασμένα και τα δύο από τον Γεώργιο Βεντότη και το τρίτο το 1785 με τον τίτλο «Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου τισσότου διαλαμβάνον περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας» μεταφρασμένο από τον Κων. Μιχαήλ, φοιτητή της Ιατρικής Σχολής της Βιέννης και συγγραφέα αργότερα, όπως έχουμε δείξει, της πρώτης στα ελληνικά Ιστορίας της Ιατρικής<sup>6</sup>.

Το βιβλίο του Τισσό στα γαλλικά με τίτλο «Avis au peuple sur sa sante»<sup>7</sup> είχε εκδοθεί στη Λωζάνη το 1761 και είχε μεταφραστεί σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες (Αγγλικά, Γερμανικά, Ιταλικά, Φλαμανδικά, Δανικά, Σουηδικά, Πολωνικά, Ουγγρικά, Ρωσικά, Ισπανικά, Πορτογαλλικά) και με πολλές επανεκδόσεις. Το βιβλίο αυτό, ο λόγιος και αρχηγέτης της ελληνικής δημοσιογραφίας Ζακύνθιος Γεώργιος

<sup>1</sup> Δημ. Καραμπερόπουλος, «Σταύρου Μαλαΐμου, *Αντιδοτάριον*, Βενετία 1724: Το πρώτο στα Ελληνικά ιατρικό βιβλίο;», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37 (2003), σελ. 483-490, και σε ανάτυπο Αθήνα 2010.

<sup>2</sup> Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Ιατρική Ευρωπαϊκή γνώση στην ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, αρ. 1, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, 2004, σελ. 33.

<sup>3</sup> Γεώργιος Ζαβίρας, *Ιατρικά παραινέσεις*, Πέστη 1787, «Προοίμιον του μεταφραστού», σελ [1]. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, *ό.π.*, σελ. 25.

<sup>4</sup> Antoinette Emch-Deriaz, *Tissot, Physician of the Enlightenment*, American University Studies, Series IX, History Vol. 126, New York 1992, Appentix II, σελ. 323-336.

<sup>5</sup> Για τα τρία βιβλία του Τισσό που μεταφράστηκαν στα ελληνικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, *ό.π.*, σελ. 62-67.

<sup>6</sup> Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη Ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα. Παράρτημα; Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Συνοπτική Ιστορία της ιατρικής, Βιέννη 1794*, Εκδόσεις Α. Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιάς 1994

<sup>7</sup> Antoinette Emch-Deriaz, *Tissot, ...*, *ό.π.*, σελ. 327-329.

Βενδότης<sup>8</sup> (1757-1795), το μετέφρασε από την ιταλική έκδοση στα ελληνικά με τίτλο «Νουθεσίαι εις τον λαόν εις διαφύλαξιν της σωματικής υγείας πάνυ ωφέλιμοι» και εκδόθηκε σε δύο τόμους το 1780 στη Βενετία από τον εκδοτικό Οίκο Νικολάου Γλυκύ του εξ Ιωαννίνων καταγόμενου<sup>9</sup>. Στα Ιταλικά είχε εκδοθεί στη Βενετία το 1766, το 1768 και αργότερα το 1795. Στον τίτλο της ελληνικής έκδοσης δηλώνεται ότι μεταφράστηκε και εκδόθηκε «εις κοινήν ωφέλειαν», για να βοηθηθεί δηλαδή ο λαός, που κατατρύχονταν όπως γνωρίζουμε, από τις προλήψεις και τις πρακτικές των κομπογιαννιτών<sup>10</sup>.

Στον δεύτερο τόμο του βιβλίου υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο «Νουθεσίαι δια τα βρέφη»<sup>11</sup>. Σε είκοσι μία σελίδες δίνονται οδηγίες για την περιποίηση των βρεφών. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι θα πρέπει ο ιατρός να γνωρίσει την γλώσσα των βρεφών, εφόσον αυτά δεν μπορούν να μιλήσουν για την αρρώστια τους. Τονίζει ότι κατά τον πρώτο και δεύτερο χρόνο τα παιδιά πεθαίνουν από διάφορες αιτίες, περιγράφοντας τις πρώτες τέσσερις εξ αυτών, χωρίς όμως να αναφερθεί ένα συγκεκριμένο ποσοστό. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι ο Αναστάσιος Γεωργιάδης το 1810 σημειώνει στο βιβλίο «Αντιπανάκεια» ότι η θνησιμότητα μέχρι το πρώτο έτος ζωής ήταν 25% και το ποσοστό ανέρχεται στο 50% μέχρι την ηλικία των πέντε ετών<sup>12</sup>.

Σύμφωνα με το κείμενο του κεφαλαίου «Νουθεσίες δια τα βρέφη» μια πρώτη αιτία που δημιουργεί ασθένεια στο νεογνό είναι το «μηκόνειον»<sup>13</sup>, για το οποίο σημειώνεται χαρακτηριστικά πως «το στομάχι και τα έντερα των βρεφών όταν γεννώνται είναι γεμάτα από μίαν ύλην μαύρην, μήτε αραιά, μήτε πυκνή, και ονομάζεται μηκόνειον», που άμα παραμείνει γίνεται αιτία πολλών παθών. Δίνει οδηγίες για τον τρόπο να εξέλθει από τα έντερα πριν από τη λήψη γάλακτος, διότι διαφορετικά το γάλα «φθείρεται» προκαλώντας πολλά πάθη. Τονίζεται ότι η κένωση του μηκωνείου θα πρέπει να βοηθηθεί με τρεις τρόπους: 1) «Αφήνοντας το βρέφος χωρίς γάλα δια τας πρώτας εικοσιτέσσαρας ώρας». 2) Να πίνει ζαχαρόνερο ή με μέλι, που διαλύει το μηκόνειο και διευκολύνει την κένωση. 3) Να δίνεται σιρόπι «τζικορέα», και όχι «αμυγδαλόλαδο», να διαλύεται με λίγο νερό και να το πίνει σε τέσσερις-πέντε ώρες. Σημειώνεται ότι η τζικορέα που αναφέρει ο μεταφραστής Γεώργιος Βενδότης, γαλλικά *chicoree*, ιταλικά *cicoria*, λατινικά *cichorēa*, είναι το ελληνικό κιχώριο, δηλαδή το γνωστό ραδίκι.

Μάλιστα ο συγγραφέας συμβουλεύει ότι μπορεί κανείς να δίνει στο νεογέννητο «ολίγον ψωμί βρασμένον με το νερόν, καθώς συνηθίζεται», που θα είναι όμως πολύ αραιωμένο. Αυτή η αντίληψη ήταν τότε σε εφαρμογή, όπως βλέπουμε και από την αναφορά στο «καθώς συνηθίζεται». Έχουμε παρόμοια μνεία στο «Φυσικής

<sup>8</sup> Για τον Γ. Βεντότη ενδεικτικά βλ. Γεωργίου Λαίου, «Αφιέρωματα στον Ζακύνθιο Γεώργιο Βεντότη 1756-1795, πατέρα της Ελληνικής δημοσιογραφίας ανακοίνωση... από ανέκδοτα έγγραφα των Αρχείων της Βιέννης», Επτανησιακά Φύλλα, τόμ Γ', αρ. 6 (Νοέμβριος 1958), σελ. 161-184.

<sup>9</sup> Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18e siecle, τόμ. I, αρ. 1018. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, ό.π., σελ. 64.

<sup>10</sup> Μάλιστα στον Β' τόμο του βιβλίου *Νουθεσίαι εις τον λαόν*, σελ. 193 κ. εξ. αφιερώνεται ιδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο «Περί κυκλοφόρων ήτοι τζαρλατάνων». Προσθέτουμε τα διάφορα ονόματα, με τα οποία αποκαλούνταν οι κομπογιαννίτες: «ατροκάπηλοι», «εμπειρικοί», «αυτοφυείς», «αγύρτες», «ατσαρλατάνοι», «σακκουλαραίοι», «γόντες γιατροί», «κυκλοφόροι». Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, ό.π., σελ. 26-27.

<sup>11</sup> Τισσό, *Νουθεσίαι εις τον λαόν*, Βενετία 1780, τόμ. 2<sup>ος</sup>, Κεφ. ΚΕ', σελ. 46-67.

<sup>12</sup> Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, ό.π. σελ. 303.

<sup>13</sup> Όρος που χρησιμοποιείται από τους αρχαίους ιατρούς, όπως για παράδειγμα από τον Γαληνό (2<sup>ος</sup> αι. μ. Χ.). Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρικοί όροι του Γαληνού στην Νεοελληνική Ιατρική Ορολογία*, Αθήνα 2009, σελ.15. Δημοσιεύθηκε και στην *Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. 14 (2009), σελ. 117-133. Μάλιστα ονομάστηκε έτσι από το σκούρο χρώμα που έχει ο χυμός της μήκωνος.

απάνθισμα» του Ρήγα Βελεστινλή<sup>14</sup>, που είναι μετάφραση κατά κανόνα από την Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία των Diderot και D'Alembert, (το 1751 εκδόθηκε ο πρώτος τόμος στο Παρίσι) για την επιβίωση των οκταμηνηάτικων νεογνών, όπου καταγράφεται μάλιστα και ο τρόπος χορήγησης του, ώστε η μητέρα να κρατήσει εν ζωή για 2-3 μήνες το μωρό μέχρι να δυναμώσει για να θηλάσει.

Μια δεύτερη αιτία ασθενειών των βρεφών είναι, όπως τονίζεται από τον Τισσό, «η ξυνή δριμύτητα», η οποία επισυμβαίνει όταν «το γάλα ξυνίζει εις το στομάχι και προξενεί ξέρασμα, βίαια κολικά, σπαραγμούς, την διάρροιαν και τέλος πάντων τον θάνατον». Για την θεραπεία αυτής της κατάστασης καλλίτερο ιατρικό γράφει ότι είναι να αδειάσουν το στομάχι για να μην δημιουργηθεί άλλη ξυνή δριμύτητα δίνοντας το σιρόπι της «τζικόρεας» ή να πίνουν αφένημα φιλύρας δηλ. τίλιου. Επίσης γράφει ότι στα βρέφη, που έχουν πόνους, συνηθίζουν να δίνουν αμυγδαλόλαδο. Όμως επισημαίνει ότι αυτό το λάδι κάνει και βλάβες, τονίζοντας πως η κατάχρηση του λαδιού βοηθά στη δημιουργία της ραχίτιδας.

Στους πόνους, τους κωλικούς των βρεφών συνιστάται να γίνεται κλύσμα με χαμομήλι και σαπούνη. Επίσης για τους κωλικούς μπορούν να βάζουν ένα κομμάτι μάλλινο ρούχο βρεγμένο σε ζεστό χαμομήλι με λίγη «θηριακή» στο στομάχι και στην υπόλοιπο κοιλιά. Παρατηρούμε ότι η θηριακή, φάρμακο από την αρχαιότητα, είναι ακόμη σε χρήση κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα<sup>15</sup>.

#### «Περί δοντιών»

Ως τρίτη αιτία ασθενειών στα βρέφη, όπως υποστηρίζεται στο κείμενο, αποτελεί η οδοντοφυΐα, όταν τα βρέφη βγάζουν τα δόντια. Τότε δημιουργούνται διάφορες αρρώστιες. Εάν είναι έντονος ο πόνος τους συνιστάται: 1) Να είναι ελεύθερη η κοιλιά τους με τα κλυστήρια (υποκλυσμούς) από μολοχόνερο, όταν δεν έχουν διάρροια, 2) να τους δίνουν λιγότερο φαγητό, διότι το στομάχι είναι αδύνατο, 3) να πίνουν με γάλα λίγο αφένημα φιλύρας (τίλιο), και 4) να τους τρίβουν το «γούλια»<sup>16</sup>, όπως αποκαλούνται την εποχή εκείνη τα ούλα, με ένα μίγμα από μέλι, ή σπόρους κυδωνοιού και να μασούν ρίζα αλθαίας ή γλυκόρριζα. Μάλιστα επισημαίνεται ότι πολλές φορές τα βρέφη τον καιρό, που βγαίνουν τα δόντια, γίνονται ραχιτικά.

#### «Περί σκουληκίων»

Μια τέταρτη μεγάλη αιτία αρρωστιών στα βρέφη είναι τα σκουλήκια, τα οποία, όπως σημειώνεται, 1) φράττουν τα έντερα, 2) «ρουφίζουν», απορροφούν τον χυλόν που είναι για την τροφή του μωρού, και 3) «παροξύνουν τα έντερα και τα πληγώνουν». Αναφέρονται τα συμπτώματα που παρουσιάζουν τα παιδιά, όπως λ. χ. «μία φαγούραν εις την μύτην», κοιλιακά άλγη, διάρροια, σπασμούς και γενικά σωματικές και ψυχικές εκδηλώσεις. Αναγράφονται και τα σχετικά φάρμακα, που μπορεί ο γονιός να τα δίνει, αλλά συνιστάται πως αν παραμένουν τα σκουλήκια, παρά τη θεραπεία, τότε θα πρέπει οι γονείς να «λάβουν την συμβουλήν του ιατρού δια να δώσουν ιατρικά ενεργητικότερα».

<sup>14</sup> Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790, φωτομηχανική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα (επιμέλεια-ευρετήριο Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα 2006<sup>4</sup>, σελ. 150

<sup>15</sup> Για την «θηριακή» ενδεικτικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αλ. Οικονομοπούλου, «Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου [θηριακής] από τον Γαληνό», *Ελληνική Ιατρική*, τόμ. 70 (2004), σελ. 229-231, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2009.

<sup>16</sup> Ως «γούλια» μνημονεύονται και από τον Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής απάνθισμα...*, ό.π., σελ.150.

«Περί σπαραγμών», δηλ. σπασμών.

Ιδιαίτερο κεφάλαιο καταχωρίζεται με τίτλο «περί σπαραγμών», δηλ. σπασμών. Τονίζεται ότι οι σπασμοί των βρεφών είναι αποτέλεσμα των τεσσάρων ανωτέρω ασθενειών καθώς και άλλων, όπως από τη διεφθαρμένη ύλη που βρίσκεται στο στομάχι και τα έντερα, η οποία ερεθίζει τα νεύρα του σώματος με αποτέλεσμα την ακούσιο κίνηση των «ποντικακίων», όπως αποκαλούνται οι μύες του σώματος. Άλλη αιτία σπασμών είναι το κακό γάλα, που βυζαίνει από την τροφό, η οποία ίσως έχει κάποιο πάθος, λύπη, θυμό, αν πίνει κρασί, αν έχει τα καταμήνιά της δηλαδή την έμμηνο ρύση. Επίσης σπασμοί μπορεί να προκληθούν από «θερμική αρρωστία», όπως είναι η ευλογιά, η κοκκίνα, δηλ. η ιλαρά. Για τους σπασμούς θεραπευτικά συνιστούσαν η θηριακή, «το μιθριδάτο» και το σιρόπι της παπαρούνας. Επισημαίνεται ωστόσο στο κείμενο ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα παιδιά ως προς την ευκολία με την οποία εκδηλώνουν σπασμούς.

«Περί πλυσήματος των βρεφών»

Άλλο κεφάλαιο παρατίθεται με τίτλο «Περί πλυσήματος των βρεφών». Συνιστάται όπως αμέσως μετά τη γέννηση να πλένουν το μωρό με διάλυμα 1/3 κρασί και 2/3 νερό, που δυνατόν να το επαναλαμβάνουν και τις επόμενες ημέρες. Τονίζεται ότι θα πρέπει να ενδιαφέρονται για την καλή λειτουργία της αδήλου διαπνοής ενδυναμώνοντας το δέρμα του μωρού, το οποίο όμως αδυνατίζεται από τα «χλυαρά πλυσίματα», όπως υποστηρίζεται, γι' αυτό προτείνεται να το πλένουν με το κρύο νερό της βρύσης, περιγράφοντας λεπτομερώς τον τρόπο, προσέχοντας την προσθία πηγή, την «φουντανέλλα, όπως την αποκαλεί, όπου δεν ενώθηκαν ακόμη τα κόκκαλα, όπως σημειώνεται. Μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο ο συγγραφέας γράφει: «Με μεγάλην μου ευχαρίστησιν και χαράν βλέπω, πως αφού επάσχισα να κάμω κοινήν τοιαύτην μέθοδον εις τούτην μου την πατρίδα, πολλαίς μητέρες, οπού αγαπούσαν τα παιδιά τους, στοχαστικάς και φρόνιμας, την βάνουν εις πράξιν με μέγα όφελος».

Επί πλέον προστίθεται ότι όταν ο καιρός είναι καλός να τα πλένουν στα ποτάμια, στις λίμνες, στις βρύσες, τονίζοντας ότι «το μεγαλύτερον όφελος οπού λαμβάνουν από τούτο είναι, να κρατούν ελεύθερη την διαπνοήν και να καταστήσουν το σώμα όχι τόσον αισθητόν εις τας εντυπώσεις του αέρος» και ότι προφυλάσσονται από πολλές αρρώστιες. Ο Τισσό συνιστά να μην πολύ-ντύνουν τα παιδιά. Τονίζεται ότι τα παιδιά, που είναι συνηθισμένα στον ζεστό αέρα, είναι πάντοτε «ψυχρομένα, αδύνατα, ωχρά, άτονα, φουσκωμένα και μελαγχολικά. Τους έρχεται η ραχίτης, ο μαρασμός και κάθε είδος ατονίας και αποθαίνουν εις την νηπιότητά τους». Και συμπληρώνει ότι «όσα ζουν εις τον ανοικτόν αέρα και συνηθούν να τα πλένουν, δεν πάσχουν τίποτες από τούτα».

Ο συγγραφέας επί πλέον τονίζει ότι τα κρύα λουτρά δεν τα συνιστά μόνο στα παιδιά αλλά και σε κάθε ηλικίας ανθρώπου. Οι διατυπωμένες αυτές αντιλήψεις για τα κρύα λουτρά των βρεφών και παιδιών είναι της εποχής εκείνης. Υποστηρίχθηκαν από τον Λόκ (John Locke, 1632-1704), και τον Ρουσσώ (J. J. Rousseau, 1712-1778) στο βιβλίο του «Αιμίλιο»<sup>17</sup>. Μάλιστα ο ιατρός Πέτρος Ηπήτης<sup>18</sup> σε κείμενό του στον «Ερμή το Λόγιο» αντιτάσσεται στην διατυπωθείσα αυτή άποψη από τον «Λώκκειο και Ρουσσώ» διότι είναι βλαπτική στο νεογέννητο και το βρέφος η επαφή αυτή με το κρύο νερό, γι' αυτό και συνιστά τη χρήση χλιαρών λουτρών. Προσθέτουμε ότι από την εποχή του 2<sup>ου</sup> αι. μ. χ. ο Σωρανός αναφέρει ότι οι Γερμανοί και Σκύθες μετά

<sup>17</sup>J.J. Rousseau, *Αιμίλιος*, ελληνική μετάφραση, Αθήνα (χ.χ.), τόμ. 1, σελ. 55.

<sup>18</sup> Πέτρος Ηπήτης, «Φυσική ανατροφή», *Ερμής ο Λόγιο*, 1817, σελ. 571.

την ομφαλοτομία εμβαπτίζουν το μωρό στο ψυχρό νερό, τακτική την οποία όμως απορρίπτει. Παρόμοια άποψη διατυπώνει και ο Αριστοτέλης<sup>19</sup>.

#### «Ειδήσεις γενικαίς»

Ο συγγραφέας Τισσό τονίζει πως τελειώνει το κεφάλαιο αυτό «με κάποιαις γενικαίς είδησεις, αι οποίαι ημπορούν να ωφελήσουν, δια να κάμουν να αποκτήσουν τα βρέφη μία κράσιν εύρωστον και να διατηρούνται από πολλάς αρρωστίας». Συνιστά να μη δίνουν πολύ φαγητό στα παιδιά, παρά αυτή την ποσότητα που θέλει. Στις αρρώστιες να δίνουν λιγότερο φαγητό και όχι να επιμένουν όταν κλαίει το παιδί να του δίνουν περισσότερο και να διερευνούν την αιτία του κλάματος. Να μην αντικαθιστούν το γάλα με άλλα δυσκολοχώνευτα φαγητά.

Συμβουλεύει τους γονείς να μην βάζουν τα παιδιά σε εργασίες, «παρά εις τα παιχνίδια της ηλικίας των» και τούτο διότι «συνηθίζουν εις τον κόπον προ της ηλικίας των, δεν αποκτούν πλέον ταις δύνამες των και δεν φθάνουν εις την αύξησιν τους». Μάλιστα φέρνει το παράδειγμα ενός ανθρώπου που ήταν είκοσι χρονών και είχε ένα σώμα δώδεκα η δεκατριών χρόνων. Να κινούν τα βρέφη όσο ημπορούν, χωρίς να υπερβαίνουν τις ώρες του ύπνου, τονίζοντας πως πρέπει να τα μετακινούν σε αμάξια παρά στα χέρια, διότι κατά αυτόν τον τρόπο το καλοκαίρι δεν ζεσταίνονται τόσο που, όπως σημειώνει, η ζέστη και ο ιδρώτας είναι η αιτία της ραχίτιδος, δίνοντας έτσι μία αιτιολογική εξήγησή της.

Στο βιβλίο Νουθεσία εις τον λαό, του 1780, εκτός από όσα αναφέρθηκαν για την περιποίηση των βρεφών, γίνεται αναφορά στις φθοροποιές ασθένειες της παιδικής ηλικίας, την ευλογιά και την ιλαρά.

#### «Περί ευλογιών»

Στο Κεφάλαιο «Περί ευλογιών» τονίζεται ιδιαίτερα ότι είναι μία από τις πλέον φθοροποιές αρρώστιες της παιδικής ηλικίας, με ποσοστό θνησιμότητας, όπως αναγράφεται, το έβδομον μέρος αποθνήσκει (δηλ. 14% των παιδιών που νοσήσουν. Περίπου το ίδιο ποσοστό θνησιμότητας δίνεται και από άλλους συγγραφείς της εποχής<sup>20</sup>. Τονίζεται ότι τα παιδιά μία φορά αρρωσταίνουν, δηλ. αποκτούν ανοσία και ότι η επιδημία επανέρχεται μετά από τέσσερις, πέντε χρόνους.

Περιγράφονται τα πρώτα συμπτώματα, το εξάνθημα και οι επακόλουθες εκδηλώσεις. Μνημονεύονται τα θεραπευτικά μέσα που χρησιμοποιούνταν και η παρατήρηση πως ο καλλίτερος τρόπος προστασίας από την ευλογιά είναι το «κέντρισμα», δηλαδή ο εμβολιασμός των παιδιών, ο αποκαλούμενος «ευλογιασμός», που όπως έχουμε δείξει<sup>21</sup> εφαρμόστηκε επιστημονικά για πρώτη φορά από τους Έλληνες ιατρούς Εμ. Τιμόνη και Ιάκωβο Πυλαρινό, και δημοσιεύθηκε στο Αγγλικό περιοδικό «Philosophical Transactions» το 1714 και διαδόθηκε έκτοτε στην Ευρώπη. Μάλιστα η μέθοδος αυτή ευλογιασμού τροποποιήθηκε μετά ογδόντα χρόνια από τον Ed. Jenner, ο οποίος εφάρμοσε τον δαμαλισμό με καλλίτερα αποτελέσματα.

<sup>19</sup> Σωρανού, *Γυναικείων Β*, 12, 1-2, και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ, 1336<sup>α</sup>. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Τα Παιδιατρικά του Σωρανού*, Αθήνα 2008, σελ. 9-10.

<sup>20</sup> Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση..., ό. π.*, σελ. 309.

<sup>21</sup> Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού από τους Έλληνες ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιάκ. Πουλαρινό (αρχές 18<sup>ου</sup> αι.)», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 53, τεύχ. 4 (2006), σελ. 347-351 Και ανεξάρτητα με την προσθήκη εικόνων Αθήνα 2009.

«Περί κοκκίνας»

Άλλη φθοροποιός νόσος της παιδικής ηλικίας είναι η ιλαρά, την οποία ο μεταφραστής Γεώργιος Βεντότης αποδίδει τον γαλλικό όρο *rougeole* με τον όρο «κοκκίνα». Αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση της προσπάθειας των Ελλήνων συγγραφέων να αποδώσουν τον ξενικό όρο με αντίστοιχο ελληνικό<sup>22</sup>. Στα 1756 ο λόγιος Ιωάννης Αδάμης προσπαθεί να δώσει έναν ελληνικό όρο ονομάζοντας τη νόσο «ερυθρά εξανθήματα», παραθέτοντας και τους ξένους όρους λατινικά *morbilli*, ιταλικά *rossetoli*, γερμανικά *massern*. Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης μνημονεύει τη νόσο ως «μορβίλα» μεταφέροντας τον λατινικό όρο, ενώ ο Π. Ηπής τον αποδίδει ως «φοινικισμός» ερμηνεύοντας τον λατινικό *morbilli*. Πρώτη αναφορά στα ελληνικά του όρου ιλαρά έγινε από τον ιατρό Ιωάννη Νικολίδη, στο βιβλίο του «Περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα», Βιέννη 1794. Και αργότερα ο Σέργιος Ιωάννου το 1816 στην Ιστορία της Ιατρικής σημειώνει ότι ο Σύντενχαμ έγραψε και περί ιλαράς. Πάντως στο λεξικό του Karl Weigal, «Απλωρωμαϊκόν Γερμανικόν και Ιταλικόν», Λειψία 1796, αναγράφεται «ήλερη die Massern, la rologia»<sup>23</sup>.

Ο Τισσό επισημαίνει ότι η ιλαρά δεν είναι τόσο θανατηφόρος όσον η ευλογιά, αλλά όμως τα επακόλουθά της είναι σοβαρά. Περιγράφονται τα στάδια εκδηλώσεώς της και, όπως έχουμε παρατηρήσει, η περιγραφή αυτή της ιλαράς θεωρείται ως η πρώτη στα ελληνικά. Πολλές ημέρες πριν από το εξάνθημα προμηνύεται με το καταρροϊκό στάδιο, μετά γίνεται η εμφάνιση των εξανθημάτων με την αντίστοιχη περιγραφή των εκδηλώσεων τους και στη συνέχεια αρχίζει η απόπτωση «τα σημάδια ήτοι φουσκαλίδες ξηραίνονται και πίπτουν εις μικρά λέπια». Προστίθεται ότι μπορεί όμως να μείνει ένας «πνευματώδης βήχας», δηλ. να υπάρξει επιπλοκή βρογχίτιδος, πνευμονίας, ακόμη και αποστήματος. Παρατίθεται η θεραπευτική αγωγή για την ιλαρά σύμφωνα με τους θεραπευτικούς κανόνες της εποχής.

Επί πλέον δίνεται η πληροφορία ότι έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ο σχετικός εμβολιασμός, όπως έγινε και στην περίπτωση της ευλογιάς, με την ευχή όπως η «τοιαύτη μέθοδος ήθελε προξενήση καλά αποτελέσματα». Ας προσθέσουμε ότι πολλά χρόνια αργότερα σχετικά με τον εμβολιασμό της ιλαράς στην Ιατρική Εταιρεία Αθηνών το 1836 είχε γίνει σχετική ανακοίνωση «Περί φοινικίδος και εμβολιασμού αυτής»<sup>24</sup>.

Συμπερασματικά υποστηρίζουμε ότι τα δημοσιευμένα αυτά παιδιατρικά κείμενα, στο μεταφρασμένο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο «Νουθεσίαι εις τον λαόν», Βενετία 1780, φέρνουν στον ελληνικό χώρο την έγκυρη επιστημονική γνώση του καταξιωμένου συγγραφέως Τισσό, του οποίου το βιβλίο είχε μεταφραστεί σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες και με πολλές επανεκδόσεις. Τα κείμενα αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν ως τα πρώτα ειδικότερα παιδιατρικά κείμενα στα ελληνικά που δημοσιεύθηκαν κατά την Νεοελληνική Αναγέννηση ή τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.

<sup>22</sup> Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ελληνική Ιατρική Ορολογία: Οι απαρχές της κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμ. 25 (2008), σελ. 244-247, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2009.

<sup>23</sup> Για την μνημονευόμενη ορολογία της ιλαράς βλ. συγκεντρωτικά στο Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...*, ό. π., σελ. 307.

<sup>24</sup> Γερ. Ρηγάτος, *Η Ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1985*, Αθήνα 1985, σελ. 40.